

ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNİN RANTİYECİ EKONOMİ YAPILARI

İlyas SÖZEN *
Kamil USLU **
Volkan ÖNGEL ***

ÖZET

Rantiyeci Devlet Teorisine göre; ülke gelirlerinin yüzde 40'tan fazlasını ülke dışından ve tek kaynaktan sağlaması, o ülkenin rantiyeci bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Doğal kaynak rantı, dünya genelinde en fazla Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinde temin edilmektedir. Bu çalışmada, MENA bölgesindeki doğal kaynaklardan (petrol, doğalgaz v.b.) elde edilen rantın, iktisadi ve siyasi etkileri ele alınmaktadır. MENA ülkelerindeki doğal kaynak rantının etkileri, doğal kaynak fiyat artışlarının ve düşüşlerinin yaşandığı dönemlerde politik ekonomi modellere göre karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Karşılaştırmalı analizde MENA ülkeleri rantiyeci ve rantiyeci olmayan ülkeler olarak iki gruba ayrılmıştır. Rantın ülkeler üzerindeki etkileri; sosyo-ekonomik gelişim, iktisadi özgürlük ve sosyal devlet uygulamaları gibi göstergelerle incelenmiştir. Ortadoğu'da yer alan rantiyeci devletlerin kurumsal yapıları, günümüzde de, İbn-i Haldun'un sözünü ettiği asabiyeçilik (sosyal dayanışma) anlayışına dayanmaktadır. Kurumsal yapının değişmesi için, toplumsal olarak girişimci bir anlayışı ortaya çıkaracak politikaların uygulanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: **Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Rant, Rantiyeci Devlet Teorisi, Politik Ekonomi Modeller**

THE RENTIER ECONOMIC STRUCTURES OF THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA COUNTRIES

ABSTRACT

According to the theory of the "rentier state", a rentier state is defined as a state that is dependent upon externally generated revenues which make up of more than forty percent of its total income, and only from a single resource. On global scale, natural resource rent is provided mostly from the Middle East and North Africa (MENA) countries. This study examines the political and economical effects of the natural resource (oil, gas etc.) rents in the MENA region. The effects of the natural resource rents are analyzed in accordance with political economy models on country basis by comparing the periods when the natural resource prices are rising and are going down. In this comparative analysis, the MENA countries are divided into two categories as the rentiers and non-rentiers. The consequences of rentier economics on these countries are analysed by using such indicators as socio-economic development, economic freedom and welfare state policy. The institutional structures of these rentier states in the Middle East are still based on Ibn-Khaldun's notion of "asabiyyah" (social cohesion). For the change in the institutional structures, the states are required to implement the policies that would introduce a new understanding of social entrepreneurship in their societies.

Keywords: **Middle East and North Africa, Rent, Rentier State Theory, Political Economy Models**

* Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

*** Arş. Gör., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

1. GİRİŞ

Devlet, toplulukları belirli hukuki ve siyasi sistemler altında farklı şekillerde bir araya getirir. Devletin oluşumu bireylerin ilişkileriyle belirlendiğinden, Batı ve Doğu toplumlarında devlet yapıları farklılık göstermektedir. Devlet yapısına ilaveten bireylerin ilişkilerini, yerleşik hayata geçiş sonucunda ortaya çıkan, mülkiyet hakkı belirlemektedir. *Rant*, mülkiyet hakkıyla toprak üzerinden kira elde edilmesidir. Ancak, Batı ve Doğu toplumlarındaki devlet yapılarından dolayı rantın anlamı farklılık gösterir. Anlamı farklı olsa da, bütün toplumlar rantı yüzyıllar boyunca iktisadi ilişkilerin temeli olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle, bazı teorisyenlere göre, alt yapı olan iktisadi hayatın üst yapı olan toplumsal hayatı etkileyebilir. Böylece rantın mülkiyetine sahip olan kurum (sınıf/aile), devletin siyasal yapısını ve iktisadi ilişkilerini belirleyebilir.

20. yüzyılın başından beri, iktisadi gelişimi sermaye birikimi sağlamaktadır. O dönemde sermayeyi sağlayıcı temel unsur da doğal kaynak rantıydı. Doğal kaynaktan elde edilen rant, hem milli geliri ve istihdamı hem de sermaye birikimini etkilemektedir. Çünkü doğal kaynaklar, tarih boyunca birçok ülkenin zenginliğinin temel kaynağını oluşturdu. Ancak, son elli yıllık dönemde, doğal kaynak gelirleri genellikle otoriter sistemlere ve fakir halk kitlelerine neden olmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, oluşan etkilere literatürde “*kaynak laneti*” de denilmektedir.

Doğal kaynaktan elde edilen rantın, ülkeler için lanet veya lütuf olduğu politik ekonomi modeller ile açıklanabilir. Politik ekonomi modellerde, yönetim fonksiyonlarının nasıl bozulduğu ve rantiyeci anlayışın kurumsal yapıları nasıl zayıflattığı belirtilmektedir. Çalışmada (i) hükümetin etkilerini ele alan Merkezileşmiş Politik Ekonomi modeli, (ii) rantın iktisadi özgürlüklere etkisini inceleyen Merkezileşmemiş Politik Ekonomi modeli ve (iii) ranttan elde edilen gelirin üretim üzerindeki etkilerini inceleyen Hollanda Hastalığı modelinde kullanılan değişkenler incelenecektir. Bu çalışmada, doğal kaynak ihracatından rant elde eden MENA (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) ülkeleri ile rant elde edemeyen MENA ülkeleri arasındaki iktisadi ve siyasi farklar açıklanmaktadır. Çalışma üç kısımdan oluşmuştur. Öncelikle rant kavramından ve rantiyeci devlet teorisinden, daha sonra devletin nasıl rantiyeci olduğundan bahsedilmektedir. Son olarak ise, doğal kaynak rantının etkileri hakkında yapılan çalışmalar belirtilerek, Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki rantiyeci devletlerin durumları sorgulanmaktadır.

2. RANT KAVRAMI

Rant, Klasik İktisatçılarda değerini topraktan alırken, Doğu toplumlarında ganimetin dağıtımıdır. Rantın Batı toplumunda farklı anlamda kullanılmasının nedeni, Kıta Avrupa’sındaki ulus devlet öncesi var olan feodal yapıdır. Rant kavramının başlangıcı, toprak üzerinde hâkimiyete sahip olan *Lord* (Feodal Bey) ile toprağı işleyen *Serf* (Köylü) arasındaki ilişkidir. Serflerin ortaya çıkardığı tarımsal ürünün pazardaki satış gelirinden, toplam üretim faktörlerinin maliyetlerinin çıkarılmasından sonra kalan kısma “rant” denilmektedir. Bu nedenle rant kelimesi toprağın kirası olarak kabul edilirken, Lord ile Serf arasında üretim ilişkisi görülmektedir. Ricardo ise, rantı “doğanın bir hediyesi” olarak kabul ettiği için,

hediyein kıt olan miktarı ile verimliliği arasındaki fark elde edilecek rant miktarını da değiştirmektedir (Ricardo, 1921: 590). Marx'a göre, sermayenin gelişmesiyle kullanım değerinden değişim değerine geçiş sayesinde iktisadi rant oluşabilir. O'na göre rant, alt-üst ilişkilerinden yani sosyal ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı, Marx, ilişkilerdeki artık değerden ortaya çıkan rantın sömürülmesi üzerine yoğunlaşır. (Marx, 1981:750-757) Marx, üretim araçları olmadan üretimin imkansız olduğunu, çünkü üretimin mülkiyet ile başlamadığını belirterek, mülkiyetin belirleyicisinin üretim olduğundan, rant üretimin değil de sömürünün aracıdır (Forum, 2007:202). Rant, sadece üretim faktörü değil, aynı zamanda toplumsal ve iktisadi yapıyı değiştiren ancak üretim aracı olmayan bir etken olarak da kabul edilmektedir. Çünkü hem Klasik düşüncede hem de Marksist görüşte temel üretim aracı emektir.

Ancak modern ekonomide, Ricardo'nun rant kavramı yerine "ekonomik rant" kavramı kullanılmaktadır. Rantın, artık yer altı kaynaklarından tedarik edildiği kabul edilmektedir (Solow, 1974:2-3). Doğal kaynaklardan elde edilen rant geliri, diğer üretim faktörlerinden elde edilen gelirlerden (ücret, kar, faiz) farklıdır. Çünkü herhangi bir gayret içine girmeden doğal kaynağın satışından rant geliri elde edilmektedir. Bu rantı alan kişi ya da kuruma ise rantiyeci denilmektedir.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı, iktisadi rant, Batı ekonomilerinde üretim ilişkisine dayanmaktadır. Doğu toplumlarında ise, rant dağıtımı sağlayıcı bir alt yapıdır. Yedi asır önce İbn-i Haldun, rantı, ganimetin paylaşılması olarak tanımlamıştır. İbn-i Haldun, Arap dünyasındaki rantın ganimetten gelmesinin nedenini, aşiret yapısına ve asabiyete dayandırmıştır. Çünkü toplumdaki hakim kültüre göre; zenginlik, insanın kendi gayreti yerine elde edilen ganimetin topluma dağıtılmasıyla oluşur. İbn-i Haldun, Arap toplumlarında zenginliğin ülke dışından (rant, ganimet, savaş v.b.) alınarak içerideki bireylere dağıtıldığını söylemiştir. Çünkü Arap toplumlarındaki kabileci anlayış, tarım ve üretim alanlarında çalışmayı küçültücü olarak görmüştür. Bu nedenlerden dolayı, Arap toplumlarının geleneksel yapısında, zenginliğe üretim ilişkisi ile değil de dağıtım ilişkisiyle ulaştığını belirtmiştir (Khalidun, 2004: 347-367). Çünkü Batı'da üretim ilişkisi vergi ile devam ettirilirken, Doğu'da yöneticinin bonkörlüğü (patronage) gelirin ana kaynağıdır.

3. RANTİYECİ DEVLET TEORİSİ

Mahvady, İran ekonomisiyle ilgili 1970 yılındaki çalışmasında *rantiyeci devlet* kavramını ortaya koymuştur (Mahvady, 1970:432). Luciani ise, gelirlerinin yüzde 40'tan fazlasını belirli bir dışsal rant kaynağından elde eden ülkeleri rantiyeci devlet olarak tanımlamıştır (Luciani, 1990:72). Mahvady, Beblawi ve Luciani'nin çalışmalarıyla Ortadoğu ülkelerindeki rant kavramı geliştirilmiştir. Herb de, genel tanıma ek olarak, devlet harcamalarının Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla'ya (GSYİH) oranındaki yüksekliğin rantiyeci yapının göstergesi olduğunu belirtmiştir (Herb, 2002:8).

Luciani'nin "*Allocation vs. Production State*" ve Beblawi'nin "*The Rentier State in the Arab World*" adlı eserlerinde, rantiyeci devlet, gelirini diğer ülkelerden temin eder. Çünkü *Rantiyeci Devlet Teorisi'ne* göre, devletin gelirlerinin büyük çoğunluğunu yurtiçi kaynaklardan (vergi, v.b.) değil; sert taş, petrol, doğalgaz, ağaç

gibi doğal kaynakların satışıyla yurtdışından elde edilmektedir (Luciani; Beblawi, 1990). Rantın dışarıdan temini, ülkenin hem kalkınma biçimini hem de siyasi yapısını değiştirebilir (Yate, 1996:11). Bu ülkelerin siyasal sistemleri, ancak rantın sürekli elde edilmesiyle devam edebilir. Çünkü rantiyeci devletler üretici devletten ziyade dağıtıcı devletlerdir. Ayrıca, devlet yöneticileri ranttan elde edilen yüksek gelirin sürekli geleceğini tahmin ederek, statükolarını korumak amacıyla, devlet gelirinin büyük kısmını kendi çevrelerine ayırırlar (Ross, 1997:301-302). Shambayati ise, genel yaklaşımdan farklı olarak, rant gelirlerinin toplum refahı için harcanmasıyla yönetime karşı ortaya çıkabilecek tepkilerin azaltılabileceğini belirtir. Kamu harcamaları sayesinde, ülkeyi idare edenlerin statükosu daimi hale gelebilir (Shambayati, 1994:308-309).

Devlet gelirinin büyük kısmı dışarıdan sağlanmaya başlandığında, iç kaynaklar üzerindeki vergilendirme baskısı kalkar (Ross, 1997:301). 1970'lerden sonra petrolden yüksek oranlarda rant elde edilmesiyle, Ortadoğu bölgesindeki vatandaşlar vergiden muaf tutulmaya başlandı. Bundan dolayı, vergi muafiyetlerinin iktisadi ve siyasi etkileri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların ortak sonuçları şunlardır; (i) "vergi yoksa temsil de yok" söylemi sonucunda devlet toplumdan bağımsızlaşabilir, (ii) ülke geliri diğer ülkelerin gelirine endekslediğinden dış müdahalelere açık hale gelebilir, (iii) ülke içinde rant kaynağını ele geçiren kesim askeri darbe yapılabilir, (iv) statükonun devam ettirilebilmesi için sivil siyasete engeller konulabilir, (v) statükonun devam etmesi için yapılan kamu harcamaları, şeffaflığı yok edebilir, (vi) şişen bürokrasi verimsizliğe yol açabilir (Moore, 2004:306-308).

Siyaset literatüründe rantiyeci devletlerden başka devlet çeşitleri de bulunmaktadır. Weberyan tarzında güçlü devlet, sanayileşmiş devlet ve zayıf devlet şeklinde kategorize edilmektedir. Her kategorideki ülke farklı özellikler göstermektedir. Rantiyeci devlet, elde ettiği gelir sayesinde vatandaşı için güvenlik ve refah fonksiyonunu gerçekleştirebilirken, vergi muafiyetinden dolayı vatandaşına temsil edilebilme fonksiyonunu sağlamamaktadır (Schwarz, 2008:603).

Mahdavy'in *rantiyeci devlet* söylemi daha sonra Beblawi ve Luciani tarafından *rantiyeci ekonomiye* dönüştürülmüştür. Kavramın değişmesinin nedeni, devlet yapısının iktisadi kaynaklardan ve gelirlerden etkilendiğinden, devletin ekonominin bir alt kümesi olmasıdır. Rantiyeci ekonominin olması için gerekli durumlar şunlardır: (i) rant kaynağı ekonomiye hakim olmalı, (ii) rant geliri ülke dışından gelmeli, (iii) rantiyeci devletler rantın içeride dağıtım ve tüketimi ile ilgilenirken zenginlik oluşturmayı amaçlamamalı, (iv) hükümet ekonomideki dışsal rantın temel alıcısı olmalıdır (Yate, 1996:14).

Yukarıdaki çalışmalar, rantiyeci devletlerin elde ettikleri yüksek gelirlere rağmen, neden hızlı büyüme oranlarına ulaşamadıklarını siyasi olarak açıklamaktadır. Rant ekonomisi ve devlet yapısı üzerine birçok ekonometrik çalışma da yapılmıştır. Rantiyeci devlet/ekonomi üzerine yapılan akademik çalışmalar, üç farklı politik ekonomi model altında toplanmıştır.

Merkezileşmiş Politik Ekonomi modeli çalışmalarında; Luciani (1990), Hellwell (1994), Baro (1999), Ross (2001) ve Jensen-Wantchekon (2004) rantın demokrasiyle bağdaşmadığını belirtirken; Anderson (1987) Crystal (1990), Vandewalle (1998), Okruhlik (1999), Waterburg (1997) çalışmalarında rant ile demokrasi arasında negatif ilişkinin varlığını kabul etmektedirler. Ancak Lipset (1959), Burkhert ve Lewis-Beek (1994), Clark (1997) ve Prezeworksi v.d. (2000) ise rantın zenginlik oluşturduğunu ve oluşan zenginliğin eğitim seviyesini yükselterek demokratik istekleri artırdığını kabul etmektedirler. Bryran (1992) ve Wandewall (1998) ise, rant yok olduğunda veya büyük oranlarda azaldığında demokratik gelişmelerin anında kesileceğini belirtmektedirler (Herb, 2002:2-6). Wantchekon (1999) ve Ross (2000) çalışmalarında, doğal kaynak bağımlılığı ile otokratik yönetimler arasında pozitif korelasyon bulmuşlardır (Lam ve Wantchekon, 2003:2).

Merkezleşmemiş Politik Ekonomi modelinde, Karl (1999), devletin hesap verebilirlik özelliği üzerine yoğunlaşmıştır. Petrol ihraç eden ülkelerde rant bağımlılığı olarak adlandırdığı “petromania” kavramı ile politik yapının değiştiğini belirtmektedir. Ayrıca doğal kaynak rant bağımlılığı siyasi liderlerin, idarecilerin ve iktisadi seçkinlerin ülkedeki girişimci ruhunu azalttığından, üretim faaliyetleri tamamıyla petrol sektörüne kayar. Devlet gelirleri içinde vergilerin göz ardı edilmesi, hükümetlerin hesap verme zorunluluklarının zamanla kaybolmasına neden olur. Böylece, büyüme yanlısı olmayan siyasi kurumlar ortaya çıkar. Ülkelerde ekonomik gelişme sağlanamaz (Birdsall-Subramanian, 2004: 77-89). Literatürde bu konu üzerine yapılan çalışmaların özeti “*vergi yoksa temsilde yok*”tur. Çünkü vergiler yüksek olursa, otorite ve yolsuzluk sorunu bulunan bu ülkelerde siyasi hareketlenme, sokak gösterileri, iç çatışma ve düzensizlikler ortaya çıkabilir (Birdsall-Subramanian, 2004: 138). Ayrıca, Leite ve Weidmann (1999) ile Petermann v.d. (2007) göre; doğal kaynak zenginliğinin hem yolsuzluk artışında hem de kurumların kalitesinin aşınmasında etkindir (Pegg, 2010: 15).

Hollanda Hastalığı kavramı, sert kaya madenleri ve petrol ihracatı yapan ülkelerin cari fazla vermelerine rağmen ortaya çıkan kalkınma sorunlarından dolayı, 1976 yılında Gregory’in ekonomideki doğal kaynak patlaması etkisi üzerine yazdığı teorik çalışmadan sonra, 1977 yılında ilk kez *the Economist* dergisi tarafından kullanılmıştır. Hollanda Hastalığı’nın ekonomide önemli iki etkisi görülmektedir. İlk etkisi, ülke gelirlerinin büyük kısmının tek bir kaynaktan sağlanmasından dolayı, tarım ve hizmet gibi alanlardan doğal kaynak sektörüne sermaye ve emek akışıdır. Bu etki sonucunda üretim ve tarım sektörlerindeki maliyetlerin artmasıyla ülkenin büyüme hızının düşeceği kabul edilmektedir. İkinci etkisi, ülkenin artan ihracat miktarından dolayı reel döviz kurunun değerlenmesidir. Reel döviz kurunun değerlenmesi rekabeti azalttığından, üretim payı asla eski seviyesine gelemeyeceği gibi ihracat çeşitliliği de yok olur. Üretimin azalmasıyla işsizlikte artar. Çünkü doğal kaynak sektörü istihdam artırıcı sektör değildir. Bu iki nedenden dolayı, doğal kaynaklar, uzun dönemde ülkeler için bir lütuf değil de genelde lanet olarak görülürler (Corden-Neary, 1982: 825-826).

Hollanda Hastalığı Modeli’ne göre, tam istihdam seviyesindeki ekonomilerde yaşanan genişleme sonucunda, üretimdeki sermaye ve işgücü, genişleyen doğal

kaynak sektörüne kayar. Ancak, gelişmekte olan ülkelerde var olan fazla işgücü, bölgesel kıtlık sorununu ortadan kaldırır. Ayrıca, modelde yerel mallar ile yabancı mallar arasında tam ikame olduğu kabul edilmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkeler daha çok ara malı ithalatı yaptıklarından, değerlendirilen yerel para ithalatın maliyetini azaltabilir. Bu nedenden dolayı bazı iktisatçılara göre, Hollanda Hastalığı üretim sektörünün rekabetine zarar vermeyebilir (Ross, 2004:306-307). Sonuç olarak, bu modelde rantın ülke ekonomileri üzerindeki etkileri hakkında ortak bir görüş oluşturulamamıştır. Corden ve Neary, Ortadoğu ülkelerindeki Hollanda Hastalığı hakkında, Mısır ekonomisi üzerine çalışmışlardır (Corden-Neary, 1982). Karshenas (1990), Amuzegar (1999), Bina (1985, 1989, 1990, 1992) ve Zangeneh (1997, 1999) ise çoğunlukla İran ekonomisindeki Hollanda Hastalığının etkilerini araştırmışlardır (Al-mulali-Sab, 2010:2; Hertog, 2010:285; Badieli ve Bina, 2002:1).

4. MENA BÖLGESİNDEKİ RANTİYECİ DEVLETLER

Çalışmada incelediğimiz MENA bölgesi, dünya nüfusunun yüzde 5'ine, petrol kaynağının 2/3'üne ve doğalgaz kaynağının yarısına sahiptir. Ayrıca, MENA bölgesindeki petrol üretimi, dünya petrol üretiminin üçte biridir (International Monetary Fund, IFS). Çalışmada, Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki ülkeleri iki gruba ayırarak ele alınacaktır. İlk grup içindeki ülkeler doğal kaynak rantına bağımlılığı fazla, diğer gruptaki ülkeler ise doğal kaynak rantına bağımlılıkları çok az ya da hiç olmayan ülkeler olacaktır.

Luciani'nin tanımına göre, ülke toplam gelirinin yüzde 40'tan fazlasını tek bir doğal kaynaktan elde ediyorsa, rantiyeci ekonomidir. Literatürde Luciani'nin tanımı kullanılarak rantiyeci ekonomileri belirlemek üzere; ülkenin tek kaynaktan gerçekleştirdiği gelirin, ülkenin toplam gelirine oranı kullanılmaktadır. Doğal kaynak gelirlerinin ihracat gelirlerine oranı, ülkenin doğal kaynak ihracatına bağımlılığını ve rantiyeci yapısını ortaya koyar. Bu çalışmada petrol ihracat geliri toplam ihracat gelirine oranlandı. Çünkü MENA bölgesindeki ülkelerin yönetimleri krallık, emirlik gibi tek bir aile tarafından yönetilmektedir. Bu ülkelerin doğal kaynakları tek bir kamu şirketi tarafından ihraç edildiğinden, ihracat gelirleri ülkenin mali gelirlerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Aşağıda yer alan Tablo 1 verilerine göre, 2010 yılında petrol ihraç eden ülkelerdeki doğal kaynak ihracatına bağımlılık oranı Kuveyt'in yüzde 97, Cezayir'in yüzde 96, Libya'nın yüzde 93, Suudi Arabistan'ın yüzde 90, Irak'ın yüzde 84, İran'ın yüzde 78, Katar'ın yüzde 77, Bahreyn'in yüzde 58 olmasından dolayı Luciani'nin tanımına göre rantiyeci ekonomilerdir. Petrol ihracatçısı olmasına rağmen ülke ekonomisini çeşitlendirme çalışmalarından dolayı, Birleşik Arap Emirlikleri'nin son dönemdeki (2009-2010) bağımlılık oranı yüzde 30'dur. B.A.E'nin rantiyeci ekonomi yapısı, küresel kriz ardından farklılık gösterme ihtimali bulunmaktadır. Çünkü küresel krizler ülkelerin mal ve hizmetlerinin ihracat ve ithalat yapısını olumsuz etkilemektedir.

İkinci gruptaki MENA ülkelerinin doğal kaynak ihracatına bağımlılık oranları ise şöyledir: Yemen yüzde 58, Fas yüzde 35, Ürdün yüzde 33, Suriye yüzde 22, Mısır yüzde 19 ve Tunus yüzde 18. Yemen, hem ülke ekonomisinin çok küçük olması hem de yapılan doğal kaynak ihracat miktarının az olmasından dolayı, ikinci gruba

dahil edilmiştir. Suriye doğal kaynak ihracatında bulunsa da, bu ülkeden yapılan ihracat miktarı çok düşük oranlardadır. Suriye’de, ilerleyen beş yıllık süreçte petrol ihracatının artacağı kabul edilmektedir. Mısır’ın 1980’lerden itibaren düşen hidrokarbon ihracatından dolayı, doğal kaynak ihraç eden ülke vasfını kaybetmiştir. Fas’ın fosfat gibi doğal kaynakları bulunsa da, doğal kaynağa olan bağımlılık oranı düşüktür.

Tablo 1. MENA Bölgesi Temel Makro İktisadi Değişkenleri

	Nüfus	GSYİH	GSYİH Sektör	Büyüme	Büyüme	İhracat	Ranta Bağımlılık
	milyon kişi	milyar \$	Sanayi %	2010 %	2001-2009 %	GSYİH %	Rant/İhracat %
Arabistan	25,7	434,4	61,9	3,8	3,2	59	90
B.A.E	4,6	239,6	51,5	2,6	5,9	82	30
Bahreyn	0,8	21,7	56,6	3,9	6,1	95	72
Cezayir	34,9	158,9	61,5	4,1	3,7	45	96
Irak	30,7	84,1	63	5,5	1,2	58	84
İran	74,2	337,9	45,9	3	5,1	30	78
Katar	1,4	126,5	78,8	19,4	13,5	59	77
Kuveyt	2,9	117,3	48,1	3,2	6,1	65	97
Libya	6,4	77,9	63,8	3,3	4,4	61	93
Umman	2,8	53,7	48,2	3,6	4,9	58	58
Fas	32	91,7	31,6	4,2	5,1	32	25
Lübnan	4,2	39,1	15,9	7,2	5,1	16	n/a
Mısır	83	216,8	37,5	5,3	4,8	27	19
Suriye	21,9	59,6	21,8	4	4,4	34	22
Tunus	10,2	43,8	34,6	3,4	4,6	51	18
Ürdün	6,3	27,1	30,3	3,2	6,4	49	33
Yemen	23,5	30,1	38,8	5,2	3,8	42	58

Kaynak: International Monetary Fund International Financial Statistics veritabanı ve World Bank World Development Indicators 2010 veritabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Nüfus, Gayri Safi Yurt İçi Hasılası'nın (GSYİH) belirlenmesinde önemli bir etken kabul edilse de, bazı ülkeler (B.A.E, Katar, Kuveyt) az nüfuslarıyla yüksek oranlı GSYİH'ya sahiptirler. Burada temel etken, petrol ve doğalgazdan elde edilen rantın direkt olarak devlete aktarılmasıdır. Sektörlerin GSYİH içindeki dağılımına bakıldığında, MENA bölgesinde petrol ihraç eden ülkelerin temel zenginliğinin sanayi sektöründen geldiği görülmektedir. Ancak bu ülkelerdeki sanayi sektörü, batı ekonomilerinden farklı olarak, petrol ve türevlerine bağımlıdır. Milli petrol ve doğalgaz şirketlerinde, Bahreyn ve Umman hariç, tüm ülkelerin hükümetlerinin hisseleri yüzde yüzdür, çünkü şirketler 1960'lerden sonra millileştirilmişlerdir Böylece doğal kaynak satışından elde edilen tüm ihracat geliri hazineye aktarılır. Bu sayede, hükümet gelirinin de büyük kısmı rant ihracatından elde edilir. Petrol ihraç eden ülkelerin en önemli faaliyeti doğal kaynak ihracatı olduğundan, bu ülkelerin

ihracata bağımlılık oranları da çok yüksektir. Ancak petrol ihraç eden B.A.E ve Umman'ın iktisadi faaliyetlerini çeşitlendirme çalışmalarının başarılı olması sonucunda petrol rantına bağımlılık oranları gittikçe azalmaktadır.

2001–2009 dönemlerindeki yüksek büyüme oranları gerçekleşirken, 2009 ve 2010 yılında büyüme oranlarındaki düşüşler, doğal kaynak bağımlılığının bir diğer göstergesidir. Çünkü petrol fiyatları 1990–2000 yılları arasında ortalama 20 \$ iken, 2001- 2004 yıllarında ortalama 40 \$ seviyelerine ulaşıktan sonra 2004-2009'un ilk çeyreğine kadar tarihinin en yüksek seviyesi olan 145 \$'a ulaşmıştır. 2009 ve 2010 yıllarında ortalama olarak 70 \$ seviyelerine inmiştir (IMF, IFS). Petrol fiyatının değişimine göre büyüme oranlarında paralel değişimler görülmektedir.

Doğal kaynak gelirine bağımlı MENA ülkelerinin büyüme oranlarında sürekli bir dalgalanma görülürken, aynı dönemlerde petrole bağımlı olmayan MENA ülkelerinde daha istikrarlı büyüme oranları görülmektedir. Benzer gelişmişlik seviyelerine sahip ülkeler karşılaştırıldığında; 1965–1998 döneminde petrol ihraç eden MENA ülkelerinin ortalama büyüme oranı yüzde 6 iken, gelişmekte olan Asya ülkelerindeki aynı dönemdeki ortalama büyüme oranı ise yüzde 7,4'tür. 2001–2009 yıllarında MENA bölgesinde ortalama büyüme oranı yüzde 5 iken, gelişmekte olan Asya ülkelerinde aynı döneme ait ortalama büyüme oranının yüzde 9,02 olması (World Bank, WDI 2010), petrol ihracatının ekonomik büyümeyi yavaşlattığı öngörüsünü de desteklemektedir.

Tablo 2. MENA Bölgesinin Sosyo-ekonomik Göstergeleri

	KBMG	GINI	HDI	Fakirlik	İşsizlik
	\$	(0-100)	(0-1)	%	%
Arabistan	14540	32	0,771	n/a	25
B.A.E	50069	31	0,901	n/a	3,1
Bahreyn	26021	36	0,793	n/a	15
Cezayir	4029	35	0,609	23	10,2
Irak	2090	42	n/a	25	15,2
İran	4540	43	0,661	18	11,8
Katar	69754	30	0,95	n/a	0,5
Kuveyt	51900	30	0,884	n/a	4,2
Libya	9714	46	0,717	33	20,7
Umman	16207	32	0,784	n/a	5
Fas	2811	40	0,516	15	9,1
Lübnan	8175	45	0,681	19	9,2
Mısır	2270	34	0,552	20	9,4
Suriye	2474	42	0,519	11,9	8,5
Tunus	4300	40	0,729	3,8	14,7
Ürdün	4216	36	0,548	14,2	12,9
Yemen	1118	33	0,413	45,2	35

Kaynak: World Bank World Developmet Indicators 2010, CIA factbook, UN GINI ve UNDP HDI indeks verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

GSYİH'nin miktar olarak büyüklüğü ülkelerin gelişmişliğinin bir göstergesi olsa da, nüfus miktarındaki farklılıklardan dolayı, kişi başına milli gelir (KBMG) daha önemlidir. Son dönemde iktisat literatüründeki genel kabul, KBMG'in ülke vatandaşları arasında adaletli dağıtımı ülkenin gelişmişliğinin temel göstergesidir. Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmelerini incelemede, Tablo 2'de görülen Birleşmiş Milletler'in GINI katsayısı ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından geliştirilen HDI (İnsani Gelişim İndeksi) indeksleri kullanılmaktadır. GINI katsayısının düşük oranda olması ülke içindeki vatandaşların gelir dağılımının birbirine yakın olduğunu; katsayı oranının yükselişi ise ülke vatandaşlarının gelir dağılımının bozulduğunu gösterir. İnsani Gelişim İndeksi ise; yaşam uzunluğu, okuryazar oranı, eğitim ve yaşam düzeyi doğrultusunda hazırlanan bir ölçümdür. HDI oranı 1 değerine yaklaştıkça kalkınmışlık düzeyinin arttığını, 0 değerine yaklaştıkça ülkenin kalkınma seviyesinin düştüğünü göstermektedir.

2008 Küresel Finans Krizi tüm dünyadaki refah düzeyini azaltmıştır. Küresel Krizin etkilerinin uzun dönemli olmasından dolayı, 2010 yılının HDI indeksi ile petrol fiyatlarının yüksek olduğu 2005 dönemi karşılaştırıldığında, refah açısından HDI sıralamasında MENA bölgesindeki en fazla düşüş Suriye'de görülmektedir (HDI, 2005-2010). Diğer ülkelerin sıralamadaki düşüşleri, hem küresel krizden hem de petrol fiyatlarından kaynaklanmaktadır. Doğal kaynak ihraç etmeyen MENA ülkelerinin gelişmişlik düzeyleri, kişi başına gelir bakımından çok düşüktür. Ayrıca, bu ülkelerde, gelirinin bireyler arasındaki dağılımında da sorunlar bulunmaktadır. Lübnan vatandaşlarının sahip olduğu kişi başına gelir miktarı kendi grubundaki diğer ülkelere 2 ila 4 kat daha yüksektir. Ancak Lübnan'da gelir dağılımındaki adaletsizlik daha fazladır. Görüldüğü üzere, kişi başına düşen gelirden daha çok gelirin adaletli dağılımı önemlidir. İkinci gruptaki Yemen'de ise ülke vatandaşlarının yarısına yakını fakirdir. Ayrıca, Yemen'in işsizlik sorununa karşılık, düşük gelirin bireyler arasında dağılımında fark bulunmamaktadır. Yemen vatandaşlarının genel olarak fakir oldukları görülmektedir.

Petrol ihraç eden ancak nüfusu fazla olan Cezayir, Irak ve İran'da sosyo-ekonomik sorunlar bulunmaktadır. Bu ülkelere ilaveten, Libya, hem az nüfusu hem de var olan gelir adaletsizliğinden ve yönetim tarzından dolayı sorunlu ülkelerin başında gelmektedir. Bu dört ülkenin fakirlik ve işsizlik sorunu, elde edilen rant gelirinin halk tabakasına aktarılmamasından kaynaklanmaktadır. MENA bölgesinde genellikle sosyal sorunları olan ülkeler bulursa da, petrol ihraç eden Körfez Ülkeleri'ndeki bireylerin gelirleri yüksektir. Buradaki önemli etkenlerden birisi, ülke nüfuslarının az olmasıdır. Bundan dolayı genel olarak kabul edilen düşünce, Körfez Ülkeleri'nin (Kuveyt, Katar, Bahreyn, B.A.E, Umman ve Suudi Arabistan) vatandaşları yüksek gelir elde ediyor gibi görünse de, gelir dağılımı adaletsizliğinin varlığıdır. Ancak hem GINI katsayısı hem de HDI indeksine göre; Körfez İşbirliği Konseyi üyesi ülkelerinin toplumsal refahları dünya standartlarının üstündedir. Körfez Ülkeleri'nin bazılarında görülen işsizlik sorununun, ülke vatandaşlarına uygulanan sosyo-ekonomik politikalarından kaynaklandığı da belirtilebilir. Çünkü bu ülkeler, ihtiyacı olan işgücünü daha çok Güneydoğu Asya bölgesinden temin ederken, ulus devlet inşasında vatandaşına kimlik kazandırma (Suudileşme v.b.) çalışmaları, ülke vatandaşları arasında işsizlik artışına neden olmaktadır. Tablo

2'nin verilerine göre; Körfez Ülkeleri'nde petrol ihracatından elde edilen gelirler, toplum bireylerine aktarılmaktadır. Böylece literatürde de belirtildiği üzere; toplum refahı arttıkça ayaklanmalar ve yönetime karşı protestolar da engellenmektedir.

Daha önce MENA ülkelerinde, milli petrol şirketleri ile elde edilen gelirlerin hükümetin bütçesine aktarıldığını, ayrıca Körfez Ülkeleri'nde rant gelirlerini sosyal ve iktisadi politikalarla ülke vatandaşlarına aktarıldığını belirtmiştik. Rantiyeci devletlerde vatandaşa aktarılan gelirlere ilaveten, vatandaşın ya hiç vergi alınmamakta ya da bazı ülkelerde vergiler çok düşük oranlarda tutulmaktadır. Bu sayede, ülke vatandaşlarının kullanılabilir gelirlerinde artış görülür. Tablo 3'te görüldüğü üzere, Körfez Ülkeleri'nde uygulanan vergi oranları, GSYİH'ya oranları yüzde 1,3 ile yüzde 9 arasındadır. Ancak, bu oranlar daha çok yabancı petrol şirketlerine ve ülkede yatırımda bulunanlara uygulanmaktadır. Bunun sebepleri, vergiyi oluşturacak insan sayısının az olması ve vergiye neden olacak iş kollarının gelişmemiş olmasıdır.

Tablo 3. MENA Bölgesinde Vergi Yükü ve Yolsuzluk

	Vergi Yükü	Yolsuzluk	Özgürlük Puanı	Doğrudan Yabancı Yatırım
	% GSYİH	(10-1)	(100-0)	milyon \$
Arabistan	9	4,5	64,1	35500
B.A.E	1,3	6,3	67,3	4000
Bahreyn	6,2	4,9	76,3	257
Cezayir	12	2,9	56,9	2800
Irak	n/a	1,5	n/a	1100
İran	15	2,2	43,4	3000
Katar	3,9	7,7	69	8700
Kuveyt	1,7	4,7	67,7	145
Libya	3,9	2,2	40,2	2700
Umman	15,9	5,3	67,7	2200
Fas	42,4	3,4	59,2	1300
Lübnan	23,3	2,5	59,5	4800
Mısır	33,2	3,1	59	6700
Suriye	17,1	2,5	49,4	1400
Tunus	44,1	4,3	58,9	1700
Ürdün	22,7	4,7	66,1	2400
Yemen	14,1	2,2	54,4	129

Kaynak: WB doingbusiness, UNTCAD veritabanı, Transparency Organisations 2008 Bribe Payers Index Report verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yolsuzluk : 1-en kötü, 10- en iyi

Özgürlük Puanı : 0- özgür olmayan, 100- Özgür olan

Doğal kaynak ihraç eden Körfez Ülkeleri'nde vergilerin düşük oranlarda tutulması, literatürdeki “vergi yoksa temsil de yoktur” açıklamasının iyi bir göstergesidir. Ayrıca, bu ülkelerin vatandaşlarını finanse etmelerinden dolayı, ülke yönetimlerinin

toplum üzerindeki baskıları artabilmektedir. Doğal kaynak rantına sahip olmayan devletler, gelirlerini vergilerden sağlamak zorunda olduklarından, bu ülke yönetimlerinin hareket alanı daha dardır. Görüldüğü üzere elde edilen rant, ülkenin siyasi ve iktisadi yapısını direkt etkilemektedir.

Doğal kaynak ihracatına bağımlı ülkelerde ortaya çıkan sorunlardan birisi de, yöneticilerin ve bürokratların ülkeye gelen yabancı sermayeden aldığı rüşvetler sebebiyle oluşan yolsuzluktur. Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından rüşvet üzerine 2008 yılında yapılan çalışmada, devlet işlerindeki en fazla rüşvetin altyapı, petrol, doğalgaz ile madencilik sektörlerinde verildiği kabul edilmektedir (International Transparency Organisations, 2008: 11). MENA bölgesinde de yabancı yatırımlar daha çok petrol sektörüne gelmektedir. MENA bölgesindeki ülkelerin iktisadi özgürlükleri, özellikle Körfez Ülkeleri'nde, dünya ortalamasının üzerinde olsa da parasal, yatırım, mülkiyet ve yolsuzluk konularında, rant ekonomilerinin yapısal sorunları bulunmaktadır. Rant ekonomileri olmalarından dolayı, petrol ihraç eden ülkelerde, mali ve hükümet harcamasındaki özgürlük puanları dünya ortalamasının üstündedir.

Tablo 4. MENA Bölgesi İktisadi Özgürlük

	Toplam	İş	Ticaret	Mali	Hükümet Harcaması	Parasal	Yatırım	Finansal	Mülkiyet	Yolsuzluk	Çalışma
Bahreyn	76.3	77.8	82.9	99.9	80.8	73.4	65.0	80.0	60.0	54.0	89.4
Katar	69.0	73.7	82.2	99.9	73.7	65.9	45.0	50.0	65.0	65.0	69.1
Kuveyt	67.7	65.8	82.5	99.9	76.6	66.4	55.0	50.0	50.0	43.0	88.0
Umman	67.7	66.9	83.4	98.5	57.4	64.8	55.0	60.0	50.0	55.0	86.4
B.A.E.	67.3	67.4	82.8	99.9	80.9	68.8	35.0	50.0	50.0	59.0	79.3
Arabistan	64.1	84.6	82.5	99.6	68.1	62.3	45.0	50.0	40.0	35.0	74.4
Cezayir	56.9	71.2	70.7	83.5	73.4	77.2	45.0	30.0	30.0	32.0	56.4
İran	43.4	69.9	50.2	81.1	79.6	54.7	0.0	10.0	10.0	23.0	55.1
Libya	40.2	20.0	85.0	81.7	62.8	66.4	10.0	20.0	10.0	26.0	20.0
Irak	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Ürdün	66.1	65.6	78.8	83.0	55.1	73.2	65.0	60.0	55.0	51.0	74.2
Lübnan	59.5	56.6	80.5	91.6	62.8	71.4	55.0	60.0	30.0	30.0	57.0
Fas	59.2	76.1	71.2	68.5	81.5	78.4	60.0	60.0	40.0	35.0	21.0
Mısır	59.0	65.0	74.0	89.7	73.4	64.2	50.0	50.0	40.0	28.0	55.6
Tunus	58.9	80.2	53.5	74.4	78.5	76.5	35.0	30.0	50.0	44.0	67.4
Yemen	54.4	74.4	76.1	83.2	51.3	65.1	45.0	30.0	30.0	23.0	65.4
Suriye	49.4	59.2	54.0	87.0	80.2	63.3	20.0	20.0	25.0	21.0	64.7
Ortalama	59	65	74	75	65,16	71	49	49	44	41	62

Kaynak: Heritage Fonu'nun 2010 yılı özgürlük verileri, <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year> (01.02.2010)

Tablo 4’te görüldüğü üzere, Katar ve B.A.E. hariç, bölgede yolsuzluğun temel sorunu doğal kaynakların dağıtımından veya ülkelerin az gelişmişliklerinden kaynaklandığı söylenebilir. 2003–2010 yılları arasındaki yolsuzluk puanlarının dağılımına bakıldığında; petrol ihraç eden MENA ülkelerinde petrol fiyatlarının yükseldiği 2003 yılından sonra yolsuzlukta artışlar görülmektedir (Heritage, 2003–2010). Bu ülkelerdeki 2003–2010 yılları arasındaki yolsuzluktaki artış, *Uluslararası Şeffaflık Örgütü*’nün gerçekleştirdiği sektörel yolsuzluk raporunu da desteklemektedir. Yolsuzluk kurumsal bir anlayış olduğundan, bölgedeki iktisadi özgürlükler gelişmiş olsa da olmasa da bölgenin yolsuzluk sorunu devam edecektir. Ancak dikkat çeken nokta ise, yolsuzluk sorunu olan ülkelerin birçoğunun diğer iktisadi özgürlük oranları dünya ortalamalarının üzerindedir. Çünkü Batı’da yolsuzluk kabul edilen eylemler, Ortadoğu bölgesinde “hediye” olarak görülür. Özellikle küreselleşme sürecinin yoğun olarak yaşandığı 2000 yılından sonra, Ortadoğu ülkelerinde elde edilen rantın paylaşımı olumsuz etkilenerek, yolsuzluk ve finansal özgürlükler konusunda gerilemeler yaşanmaktadır.

MENA bölgesinde, *Milli Petrol Şirketleri’nin* (NOC) doğal kaynak ihracat gelirleri, direkt olarak devlete aktarılmaktadır. Ancak, ülke ekonomisinin iş yapabilme özgürlüklerinin gelişmemesinden dolayı yatırım yapacak alanlar kısıtlıdır. Çünkü ekonomide doğal kaynak sektörünün ağırlığından dolayı, farklı iş kolları bulunmamaktadır. Hollanda Hastalığı’nın bölgede üretimin çeşitlenmesini engellediği bir gerçektir. Bölgeye gelen yabancı yatırımlar da ağırlıklı olarak karlı olan petrol, doğalgaz ve inşaat sektörlerinde yoğunlaşmaktadırlar. Petrol ihraç eden ülkelerde bu nedenlerden dolayı farklı ticari alanlarda girişimcilik sorunu bulunmaktadır.

Körfez Ülkeleri’ndeki işçi eksikliği göçmen işçi ile giderildiğinden dolayı, bu ülkelerin çalışma özgürlük oranları iyidir. Nüfusu fazla olan Cezayir ve İran gibi işgücü açısından sorunu bulunmayan ülkelerde ise çalışma özgürlüğünde ciddi sıkıntılar görülmektedir.

Literatürde, doğal kaynak ihraç eden ülkelerde “kaynak laneti” ya da “Hollanda Hastalığı” bulunduğu iddia edilmektedir. Tablo 5’te de görüldüğü üzere, MENA bölgesi ülkelerinin birçoğunda döviz kurlarında çıpa uygulaması bulunmaktadır. Çünkü Hollanda Hastalığı’ndan korunmak amacıyla para politikası döviz kurlarıyla uygulanır. 2003 yılından sonra Körfez İşbirliği Konseyi’ne üye olan ülkelerde, yerel paralar ABD dolarına sabitlendi. Daha sonra doların dünya genelinde değerinin düşmesiyle, Körfez Ülkeleri doğal kaynak ticaretlerini Avrupa bölgesine yönlendirerek gelirlerini artırdılar. Ancak, dolara endeksli kur çıpası uyguladıkları için enflasyonist baskıya maruz kaldılar. Bu nedenden dolayı, 2007 Mayıs ayında Kuveyt kur çıpasını terk etti (Central Bank of Kuwait). Ambargo ve işgal gibi farklı sorunlardan dolayı, İran ve Irak paralarının dolara karşı değerleri düşüktür. Hollanda Hastalığı Teorisi’nde belirtildiği üzere, ülkeye giren yüksek döviz miktarı ülke parasının değerlendirilmesine neden olarak ülkenin ithalat miktarını artırır. Ancak bu ülkelerdeki ihracat gelirinin çok yüksek miktarlarda olmasından dolayı, cari hesaplar sürekli olarak fazla vermektedir. Dünya Bankası WDI verilerine göre; B.A.E, Kuveyt ve Umman hariç, geri kalan ülkelerde teorinin öngördüğü üzere 1975, 1990

ve 2010 yıllarında, petrol ihraç eden ülkelerdeki imalat sektöründen sanayi altındaki petrol ve türev alanlarına kayma görülmektedir (WB, WDI 2010). B.A.E ve Umman, gelecekte azalacak doğal kaynaklarından dolayı planlı şekilde ekonomilerini çeşitlendirdiklerinden dolayı bu ülkelerde benzer etki görülmemektedir.

Tablo 5. MENA Bölgesi Ülkelerin Finansal Yapısı

	Cari Hesap Dengesi (% GSYİH)			Toplam Rezerv	Döviz Kuru
	2000	2005	2010	% GSYİH	1 ABD \$
Arabistan	7,597	28,538	6,704	105,1	3,75*
B.A.E	17,293	16,437	5,395	16,3	3,67*
Bahreyn	10,619	10,969	5,154	17,3	0,37*
Cezayir	16,699	20,522	3,38	94,4	72,35*
Irak	n/a	6,177	-14,356	54,3	1178
İran	12,961	8,847	4,231	22,2	10317
Katar	23,242	32,76	15,582	17,7	3,64*
Kuveyt	38,892	37,211	30,06	19,1	0,27
Libya	29,8	39,599	20,136	137,7	1,23
Umman	15,94	16,754	5,813	26,1	0,38*
Fas	-1,291	1,787	-5,3	26,7	8,15
Lübnan	-16,904	-13,385	-11,087	106,3	1502,5*
Mısır	-1,173	3,241	-1,991	16,4	5,6*
Suriye	5,722	-2,313	-3,926	30,1	46,45
Tunus	-3,824	-0,928	-4,43	25,6	1,43
Ürdün	0,704	-18,043	-7,174	46,6	0,7
Yemen	13,809	3,784	-4,866	19,1	220,05

Kaynak: World Bank World Development Indicators 2010 ve International Monetary Fund-International Financial Statistics veritabanlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

*kur çapısı var

Ayrıca, doğal kaynak sektörünün çok fazla istihdam oluşturamadığı -az nüfuslu Körfez Ülkeleri de dâhil- Tablo 2'deki işsizlik rakamlarında görülmektedir. Hollanda Hastalığı, nüfusu az olan ve ekonomisi çeşitlenmemiş Körfez Ülkeleri'nde görülmemektedir. Nüfusu fazla olan ve ekonomisi başlangıçta farklı sektörleri barındıran ülkelerde Hollanda Hastalığı görülebilmektedir. Geçmiş tecrübelerden dolayı MENA bölgesindeki çoğu ülkede, bu hastalığa karşı iktisadi tedbirler alınmaktadır.

Rantiyeci ekonomide kamu harcamasının payı milli gelir içinde yüksektir. Elde edilen rantın, sosyal devlet anlayışıyla, toplumsal ve siyasal huzur için bireylere aktarılmasına "Santa Claus (Noel Baba)" etkisi denilmektedir. Bu etkinin göstergesi de, kamu harcamaları içindeki sübvansiyon ve transfer harcamalarının yüksekliğidir.

Tablo 6. MENA Bölgesi Ülkelerinin Mali Yapıları

	Kamu Geliri		Kamu Giderleri				Bütçe açığı
	2010 GSYİH %	Toplam 2010 GSYİH %	Mal ve Hizmet Harcama %	Maaş Harcama %	Sübvansiyon Harcama %	Faiz Ödemesi Harcama %	2010 GSYİH %
Arabistan	44,6	42,8	19	40	40	1	1,8
B.A.E	29,9	28,3	45	29	36	1	1,6
Bahreyn	25,4	30,8	25	51	19	4	-5,4
Cezayir	38,2	48,1	12	31	48	3	-9,9
Irak	75,9	90,1	n/a	n/a	n/a	n/a	-14,2
İran	26,5	26,1	11	39	37	2	0,4
Katar	34,5	23,2	30	33	16	4	11,3
Kuveyt	60,3	43,2	11	30	58	1	17,1
Libya	59,1	45,8	n/a	n/a	n/a	n/a	13,3
Umman	44,1	37,3	54	32	4	10	6,8
Fas	24,6	27,9	9	42	35	5	-3,3
Lübnan	24,1	32,7	4	28	29	37	-8,6
Mısır	25,1	33,2	7	24	45	15	-8,1
Suriye	21,4	25,7	n/a	n/a	n/a	n/a	-4,3
Tunus	28,3	31,1	6	35	40	8	-2,8
Ürdün	23,3	29,3	8	45	36	7	-6
Yemen	26,9	32,4	11	49	21	10	-5,5

Kaynak: WB WDI 2010 ve IMF IFS veritabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıdaki Tablo 6'da, dışa açık ya da yabancı yatırımlara izin veren ülkelerde (Bahreyn, Katar, B.A.E) ve ekonomisi çeşitlenmiş (İran) ülkelerde, kamu harcama oranları dünya ortalamasında görülmektedir. Diğer doğal kaynak ihraç eden ülkelerde ise, ekonomide hâkim olan devlet daha çok dağıtım rolü üstlenmektedir. Bu ülkelerde yapılan kamu harcamaları ağırlıklı olarak, halka direkt etkisi olan ancak üretimle bağlantısı olmayan transfer harcamalarıdır. Hiçbir karşılık beklenmeden devletin gerçekleştirdiği sübvansiyon harcamaları, nüfusu çok az olan Bahreyn, Katar ve Umman'da yüzde 20 seviyesinden bile düşüktür. Devletin mal ve hizmet harcamaları ise, ülke ekonomilerinin çeşitlendiğini ve devletin yatırım harcamalarını gösterir. B.A.E ve Umman'ın artan mal ve hizmet harcamaları, iki ülkenin ekonomilerini çeşitlendirme çabalarını göstermektedir.

Rantiyeci ülkeler, gelirlerinin dışsal olduğunu ve rant gelirlerinin bir gün biteceğinin farkında olduklarından, petrol ve doğalgaz gelirlerinden belirli fonlar oluşturmaktadırlar. Ülkelerin bu fonları oluşturma nedenleri: (i) Rantın fiyata endeksli olması ve yaşanan fiyat dalgalanmalarından ülke ekonomilerinin olumsuz etkilenmesi (ii) Bugün elde edilen gelirin gelecek nesillere aktarılması (iii) Elde edilen rant gelirinin toplum bireyleriyle paylaşılmasıdır (Aoun, 2009:162).

Tablo 7. MENA Ülkelerinin Petrol ve Gaz Fonları

Ülke	Fon Adı	Değeri \$ milyar	Kuruluş Yılı
BAE	Abu Dhabi Investment Authority	627	1976
Arabistan	SAMA Foreign Holdings	439,1	n/a
Kuveyt	Kuwait Investment Authority	202,8	1953
Katar	Qatar Investment Authority	85	2005
Libya	Libyan Investment Authority	70	2006
Cezayir	Revenue Regulation Fund	56,7	2000
BAE	International Petroleum Investment Company	48,2	1984
İran	Oil Stabilisation Fund	23	1999
BAE	Investment Corporation of Dubai	19,6	2006
BAE	Mubadala Development Company	13,3	2002
Bahreyn	Mumtalakat Holding Company	9,1	2006
Umman	State General Reserve Fund	8,2	1980
Arabistan	Public Investment Fund	5,3	2008
BAE	RAK Investment Authority	1,2	2005
BAE	Abu Dhabi Investment Council	n/a	2007
BAE	Emirates Investment Authority	n/a	2007
Umman	Oman Investment Fund	n/a	2006
Toplam Petrol ve Gaz Fonları		2520,2	

Kaynak: [http://www.swfinstitute.org/fund-rankings/\(12.02.2011\)](http://www.swfinstitute.org/fund-rankings/(12.02.2011))

Bu tür fonlarda dünya genelinde petrol ve doğalgazdan biriktirilen değer 2,5 trilyon \$'a ulaşmıştır. Bu değer yarısı, MENA bölgesindeki ülkelerin fonlarındadır. 2010 yılının verilerini, petrol fiyatlarının yüksek ve küresel krizin yaşanmadığı 2007 yılındaki değerler ile karşılaştırıldığında; B.A.E'nin fonunda ciddi oranda azalma, Suudi Arabistan fonunda ise ciddi oranda artış görülmektedir (Aoun, 2009:163). Tablo 7'de dikkat edileceği üzere, federal yapıdaki B.A.E'de birçok fon bulunmaktadır. Ancak ülkenin değişen iktisadi yapısı son küresel krizde olumsuz etkilendiğinden, fondan emirliğe kaynak aktarımı yapılmıştır. Küresel krizden sonra, petrol fonlarının zor şartlarda işe yaradığı görülmüştür. Diğer petrol ihraç eden ülkelerin fonlarındaki değer üç yılda toplam artış oranları yüzde 50 civarındadır. Özellikle nüfusu fazla ve gelişmesi düşük olan ülkelere bu fonlara kaynak aktarımı çok az miktardadır.

5. SONUÇ

MENA bölgesindeki ülkelerin doğal kaynaklarının tamamı devlete ait (Bahreyn ve Umman hariç) şirketler tarafından ihraç edilmektedir. Literatürde kabul edildiği üzere, Milli Petrol Şirketleri'nin gerçekleştirdikleri doğal kaynak ihracatının, toplam gelirdeki payının yüksekliği, ülkelerin rantiyeci ekonomi olduklarını göstermektedir. MENA ülkelerinin 1980–1990 dönemindeki rantiyeci yapıları, ülke ekonomilerine zarar verdiğinden, daha planlı ekonomiye geçilmesiyle kamu hâkimiyeti artmıştır. Ancak artan petrol fiyatları (2003–2008) ülkelerin hem mali yapılarında genişlemeyi

hem de finansal açılımlarını daha da arttırmıştır. 2008 yılından sonra yaşanan küresel kriz, bölge ülkelerini öncelikle mali açıdan sıkıntıya soktu, daha sonra da büyüme oranlarında düşüşlere neden oldu. Yaşanan ekonomik daralma bölgedeki büyümenin tamamıyla dışarıya bağımlılığını göstermektedir.

İktisat literatüründe, doğal kaynakların bir lütuftan ziyade lanet olduğu konusunda görüşte bulunmaktadır. Çünkü artan gelirin topluma üretim artırıcı yatırımlarla değil de, sübvansiyon şeklinde verilmesi, ülkedeki üretimi azalttığı gibi ithalatı da artırır. Ülkenin en önemli gelir kaynağı olan petrol ve doğalgaz sektörlerine ülkenin sermaye ve işgücünün akması, ülkedeki üretim gücünün azalmasına neden olur. Bundan dolayı da büyüme hızı düşer. MENA ülkelerinin büyük çoğunluğu, sömürgeci ülkelerden kurtulup ulus devlet olduklarında, doğal kaynaklara daha çok bağımlıydılar. Petrol ve doğalgaz ihraç eden MENA ülkeleri içinde, ekonomisi daha çeşitlenmiş olan İran haricinde, geçmişten gelen girişimcilik ve geniş iş kolları bulunmamaktadır. Ülkelerin iktisadi planlarında iş kollarının artırılmasında ısrarcı olunmamıştır. Bu konuda çok ısrarcı olunmamasının en önemli nedeni de ülkelerin siyasi yapılarıdır. Çünkü yeni işkollarında birey gelirini emeğiyle kazandıkça daha çok serbestlik isteyecektir. Ancak şu an itibarıyla bu ülkelerde birer patronaj (Kral/Emir- Toplum) ilişkisi bulunduğundan, doğal kaynak ihraç eden ülkelerde elde edilen gelirin büyük kısmı kamu harcamalarıyla topluma (Körfez Ülkeleri) ya da elitlere (Kuzey Afrika Ülkeleri) aktarılmaktadır. Genel anlamda toplulukların geçmişlerinde üretim yapıları bulunmadığından, bazı iktisadi politika önlemleriyle oluşabilecek Hollanda Hastalığı sorunu çözülmektedir.

1980'lerde rantiyeci ekonomi olan Mısır ve Yemen, artık rantiyeci ekonomi olarak önemlerini kaybetmişlerdir. Gelecekte doğal kaynakları azalacak olan B.A.E ve Umman, rantiyeci yapıdan uzaklaşmak için ekonomik yapılarını çeşitlendirmektedir. Her iki ülkede de, ekonomik gelişim için kamu harcamalarından daha çok özel sektör yatırımları kullanılmaktadır. Ancak son küresel krizin ardından her iki ülkenin iktisadi planlamaları sekteye uğramıştır. Bunlara ilaveten, Suriye doğal kaynak sektörünü yabancı yatırıma açtıktan sonra artan petrol üretiminden dolayı gelecek beş yıllık süreçte rantiyeci ekonomi olabilir. Suriye'nin rantiyeci ekonomi olmasındaki en önemli etken petrol fiyatlarındaki artışlar olacaktır. Diğer rantiyeci ekonomilerde ise kamu hakimiyeti artmakta ve sanayileşmede ufak ilerlemeler görülmektedir. Ancak bu ülkelerin tek kaynağa olan bağımlılıkları da devam etmektedir. Sorun ekonomik büyüme gibi görünse de, büyüyen ekonominin bireyi zenginleştirmesi ve ülkelerin verdiği eğitimle beraber, siyasal sistemin değişmesi konusunda istekler kaçınılmaz olduğundan, bölgenin temel sorun aslen siyasidir. Çünkü Kuzey Afrika ülkelerindeki elitlerin yolsuzlukları, halkın fakirleşmesinde temel etkidir. Böylece yöneticiler ile halk arasındaki kopukluk son dönemde yaşanan ayaklanmalara neden olmaktadır.

Ayrıca, MENA bölgesindeki ülkelerde (Katar hariç) elde edilen rant, yolsuzluk açısından sorun oluşturmaktadır. Yolsuzluğun iktisadi özgürlükleri gelişmiş Körfez Ülkeleri'nde bile sorun olmasının nedeni, rant kaynağının paylaşılmasındaki toplumsal algıdır. Çünkü Batı toplumunda rüşvet kabul edilen uygulama, MENA

bölgesinde “hediyeye”dir. Bununla beraber dünya üzerinde en fazla rüşvetin döndüğü alanların madencilik ve petrol sektörü olduğu da unutulmamalıdır.

Körfez Ülkeleri’nde hem nüfusun az olması hem de uygulanan refah devleti anlayışı, toplumda kurumsal bir anlayış olan dağıtıcı yaklaşımı da desteklemektedir. Çünkü, Doğu toplumları, özgürlük yerine daha çok ihtiyaçların giderilmesine önem verir. Yedi asır önce İbn-i Haldun’un bahsettiği yapı, rantiyeci devletlerin ve bireylerin kurumsal anlayışına hala hâkimdir. Kurumsal yapının değişmesi için, toplumsal olarak girişimci bir anlayışı, zamanla ortaya çıkaracak siyasi politikaların uygulanması gerekmektedir. Ancak bu değişimin iç faktörler tarafından gerçekleştirilemeyeceği düşünülebilir.

Bölgenin genelinde elde edilen toplam rant her yıl beş yüz milyar dolardan daha fazladır. Zenginliğin bireylere üretim ilişkisi içinde dağıtıldığında küresel anlamda oluşacak “Pazar” beklentisi, bölgenin hem siyasi sorunlarını hem de ekonomik sorunlarını artırmaktadır. Bölgenin dünyaya entegre olması ülkeleri istikrarlı hale getirebileceği gibi küresel üretim artışını da sağlayabilir. Ancak, bu toplumlardaki bireylerin geleneksel anlayış olan dağıtım ilişkisinden vazgeçip üretim ilişkisine geçmeleri için, bölge halklarının bunu istemeleri gerekmektedir. Rant, bölgede ekonomik olduğu kadar siyasi bir sorundur. Siyasi ve ekonomik sorunların çözümündeki en büyük engel, kurumsal anlayışın değiştirilememesidir. Eğer, Arap toplumları yedi yüzyıldır değişmeyen kabileci anlayışlarını bırakabilirlerse, elde edilen rant ile refah içinde yaşayabilirler.

KAYNAKÇA

Al-Mulali U.,Sab N.C., (2010),“Oil Shocks And Kuwait’s Dinar Exchange Rate: The Dutch Disease Effect”, MPRA Working Paper, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/26844/>, (01.01.2011).

Aoun M., (2009), *Oil and Gas Resources of the Middle East And North Africa: A Curse or A Blessing?*, Chevalier J. (edt.), **The New Energy Crisis: Climate, Economics And Geopolitics**, (145-172), Palgrave Macmillan.

Badiei S.,Bina C., (4-6 January, 2002), “Oil and The Rentier State: Iran’s Capital Formation, 1960–1997”, 22nd Annual Meeting of Middle East Economic Association In Conjunction With Allied Social Sciences Association In U.S.A, www.luc.edu/orgs/meea/volume4/oilrentier/oilrentier.pdf, (04.01.2011).

Beblawi H., (1990), **The Rentier State in The Arab State**, Luciani, G. (edt.), **The Arab State**, (85-98), London, Routledge.

Birdsall N.,Subramanian A., (2004), “Saving Iraq From its Oil”, Foreign Affairs, (Sayı 83/4), 77-89

Central Bank of Kuwait, Market Data, Exchange Rate, http://www.cbk.gov.kw/www/exchange_rates.html, (12.02.2011)

- Corden, W.M., Neary, J.P., (Dec 1982), "Booming Sector And De-Industrialization in A Small Open Economy", *Economy Journal*, (92), 825-848.
- Forum, (Yaz-Güz 2007), "Karl Marx İnsan, Toplum ve İletişim", Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, (sayı 25), 199-228.
- Herb.M., (2002), "Does Rentierism Prevent Democracy?" 2002 Annual Meeting of The American Political Science Association, http://www2.gsu.edu/~polmfh/herb_2002_apsa.pdf (11.01.2011).
- Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>, (01.02.2010).
- Hertog, S., (2010) "Defying the Resource Curse Explaining Successful State-Owned Enterprises in Rentier States", *World Politics*, (Vol 62, No.2), 261-301.
- IMF, International Financial Statistics .
- ITO, (2008), **2008 Bribe Payers Index Report**, International Transparency Organisation, Germany.
- Khaldun I., (Franz Rosenthal (çev.)), (2004), **The Muqaddimah: An Introduction to History**, N. J. Dawood (edt.), Princeton University Press.
- Lam R., Wantchekon L., (2003), "Political Dutch Disease", NYU Working Paper, <http://www.nyu.edu/gsas/dept/politics/faculty/wantchekon/research/lr-04-10.pdf> (23.01.2011).
- Luciani G., (1990), *Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework*, Luciani G. (edt.), **The Arab State**, (65-84), London, Routledge.
- Mahvady H., (1970), *The Pattern and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran*, Cook.M.A.(edt), **Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day**, (428-467), Oxford University Press, Oxford.
- Marx K., (1981), **Capital**, Volume 3, New York, Vintage Books.
- Moore M., (2004), "Revenues, State Formation, and The Quality of Governance In Developing Countries", *International Political Science Review*, (Vol. 25-3), 297-319.
- Pegg S., (2010), "Is There a Dutch Disease In Botswana?", *Resources Policy*, (35), 14-19.
- Ricardo D., (1921[1817]), **The Principles of Economics and Taxation**, London.
- Ross M.L. (Jan 1997) "The Political Economy of The Resource Curse", *World Politics*, (51), 297-322.
- Schwarz R., (2008), "The Political Economy of State-Formation in The Arab Middle East: Rentier States, Economic Reform, And Democratization", *Review of International Political Economy*, (15:4), 599-621.

Shambayati H., (1994), “The Rentier State, Interest Groups, and The Paradox of Autonomy: State And Business in Turkey And Iran”, *Comparative Politics*, (Vol. 26-3), 307-331.

Solow R., (1974), “The Economics of Resources or The Resources of Economy”, *American Economic Review*, (64-2), 1-14.

SWF Institute, <http://www.swfinstitute.org/fund-rankings> (12.02.2011).

UNTCAD Veritabanı.

WB, World Bank Doing Business 2010.

WB, World Bank World Development Indicators 2010 .

Yate D.A., (1996), **The Rentier State in Africa: Oil Rent Dependency and Neocolonialism in The Republic Of Gabon**, Trenton, Africa World Press.